

ISSN: 2545-3734

CZASOPISMO INSTYTUTU NA RZECZ KULTURY PRAWNEJ ORDO IURIS
THE LEGAL CULTURE. THE JOURNAL OF ORDO IURIS INSTITUTE FOR LEGAL CULTURE

NR 2 (2/2018)

S. 132 - 142

WWW.KULTURAPRAWNA.PL

AGATA TARNACKA

PRAWNIK, INSTYTUT NA RZECZ KULTURY PRAWNEJ ORDO IURIS, UNIWERSYTET KARDYNAŁA
STEFANA WYSZYŃSKIEGO

ZBIÓR USTAW
LEX IULIA ET
PAPIA JAKO
PRÓBA WYJŚCIA
Z KRYZYSU
OBYCZAJOWO-
SPOŁECZNEGO
ZAPOCZĄTKO-
WANEGO
U SCHYŁKU
REPUBLIKI
RZYMSKIEJ

WSTĘP

1 P. C. Tacitus, *Annalium ab excessu divi Augusti*, t. III, r. 28, oprac. J. G. Baier, Charleston 2012: „non mos, non ius; deterrima quaeque impune ac multa honesta exitio fuere”.

„Nie było już obyczajów, nie było już prawa, najnikczemniejsze uczynki pozostawały bezkarne”, w ten sposób historyk rzymski Publiusz Korneliusz Tacyt opisuje schyłek Republiki Rzymskiej¹. Zwraca uwagę na odejście Rzymian od *mores maiorum*, czyli dawnych

obyczajów i wpływających z nich wartości takich jak miłość, wierność oraz zgodność małżeńska². Znaczenie rodziny dla państwa zostało rozpoznane już przez myślicieli antycznych³, także ówczesni poeci zwracali uwagę na niekorzystne dla państwa zjawiska pojawiające się w społeczeństwie, takie jak rozpady rodzin, liczne rozwody, czy deprawacja społeczeństwa⁴. Bezspornie, rozpad struktury rodziny rzymskiej niósł za sobą potrzebę wprowadzenia w życie społeczne nowych rozwiązań, które wpłynęłyby na życie rodzinne Rzymian, a tym samym na moralność społeczeństwa⁵. Po upadku Republiki Rzymskiej, na początku okresu cesarstwa, pierwszy cesarz rzymski, zwany *princeps*, Oktawian August (27 r. p.n.e. – 14 r. n.e.) przeprowadził reformę życia społecznego i obyczajów. Dziś nietrudno dostrzec liczne analogie sytuacji społecznej schyłku Republiki Rzymskiej i Unii Europejskiej. Warto przyrzeć się zatem bliżej kryzysowi społeczno-obyczajowemu Republiki i zwrócić uwagę na podjęte próby złagodzenia jego skutków, tym bardziej, że kryzys społeczno-obyczajowy Republiki Rzymskiej przyczynił się do jej upadku⁶.

U SCHYŁKU REPUBLIKI RZYMSKIEJ

Historia państwa rzymskiego obejmuje ponad tysiąc lat, z czego prawie połowa to czas istnienia Republiki Rzymskiej. W literaturze wyróżnia się cztery następujące po sobie okresy odpowiadające fazom historycznego ustroju Rzymu: okres królewski (753 r. p.n.e. – 509 r. p.n.e.), okres republiki (509 r. p.n.e. – 27 r. p.n.e.), okres pryncypatu (27 r. p.n.e. – 284 n.e.) oraz okres dominatu (284 r. n.e. – 476 r. n.e.)⁷. Republika Rzymska była okresem, który trwał najdłużej, dokładnie 482 lata. Co istotne, kryzys Republiki miał swój początek na długo przed panowaniem cesarza Oktawiana Augusta i jego reformami, bo już w II połowie II wieku p.n.e., trwał także za panowania Juliusza Cezara⁸, który dostrzegając kryzys demograficzny uprzywilejowywał posiadających troje lub więcej dzieci. Sam koniec republiki przypadł na schyłek I wieku p.n.e., który był dla ustroju republikańskiego okresem ciągle pogłębiającego się kryzysu⁹. Co zatem sprawiło, że tak trwały ustrój upadł? Przyczyn było wiele, od politycznych, gospodarczych, finansowych, po społeczne i obyczajowe. Z uwagi na ograniczoną objętość niniejszego studium uwaga zostanie skupiona na tych ostatnich.

Trwałość instytucji małżeństwa i rzymskiej rodziny, która „już w czasach najdawniejszych stanowiła silną i zwartą komórkę społeczną”¹⁰ miały swoje niebagatelne znaczenie dla trwania systemu społeczno-politycznego. Wskazuje na to chociażby sam fakt wprowadzenia przez Oktawiana Augusta ustaw przywracających dawne wartości i obyczaje, co miało na celu odnowę rzymskiego życia potrzebną do przywrócenia państwu świetności¹¹. Rozprzestrzenianie

2 S. Dixon, *The Roman Family*, Baltimore 1992, s. 61.

3 Zob. więcej: M. Żyromski, *Przedstawienie instytucji rodziny w myśli społecznej. Zarys problematyki badawczej*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. VII/1995, s. 61-67.

4 P. Csillag, *The Augustan Laws on Family Relations*, Budapest 1976, s. 44.

5 Struktura rodziny, jej trwałość lub rozpad postrzegany jest jako wskaźnik moralności społeczeństwa.

6 Sallust, *Iug.* 41,1: „Ceterum mos partium et factionum ac deinde omnium malarum atrium paucis ante annis Romae ortus est otio atque abundantia earum rerum, quae prima morta les ducunt”.

7 A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Kompedium*, Warszawa 2007, s. 41; Dwa ostatnie okresy historyczne składają się na okres Cesarstwa Rzymskiego.

8 Suet. 20,3 „Campum Stellatam maioribus consecratum agrumque Campanum ad subsidia rei publicae vectigalem relictum divisit extra sortem ad vigintimilibus civium, quibus terni pluresve liberii essent.” J. H. Westcott, E. M. Rankin, (red.), *Suetonius: De vita caesarum, Libri I-II: Julius/Augustus*, Boston 1918, v. I Divus Julius 20.3.

9 A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Kompedium*, Warszawa 2007, s. 49.

10 O. Jurewicz, L. Winniczuk, *Starożytni Grecy i Rzymianie w życiu prywatnym i państwowym*, Warszawa 1970, s. 11.

11 Por. A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Kompedium*, Warszawa 2007, s. 189.

12 E. Ciccotti, *Profilo di Augusto*, Torino 1938, s. 92.

13 . Csillag, *The Augustan Laws on Family Relations*, Budapest 1976, s. 57.

14 M. Żyromski, *Zasadnicze etapy rozwoju rodziny europejskiej – część pierwsza*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. V, Poznań 1993, s. 44.

15 P. Niczyporuk, *Kompetencje pater familias względem dzieci w ustawach królewskich (leges regiae) w starożytnym Rzymie*, [w:] *Mężczyzna Etyka Ekonomia*, pod red. Edwarda Ozorowskiego, Ryszarda Cz. Horodeńskiego, Białystok 2011, s. 179; Trzeba nadmienić tutaj także o wysokiej śmiertelności niemowląt. Zob. więcej: M. Kajava, *Roman upper-class children and prosopography* [w:] *Prosopographie und Sozialgeschichte*, (red.) W. Eck, Koln 1993, s. 173.

16 P. Csillag, *The Augustan Laws on Family Relations*, Budapest 1976, s. 44. Oczywiście istniały też inne przyczyny, takie jak np. prowadzone przez państwo rzymskie wojny, jednak w niniejszym opracowaniu uwaga skupiona jest na społecznych przyczynach kryzysu demograficznego. Warto dodać jednak, że liczne wojny prowadzone przez państwo rzymskie doprowadziły do przejmowania przez bogate warstwy majątków drobnych posiadaczy ziemskich, którzy przez długi czas przebywali na wojnie.

17 K. Hopkins, *Death and Renewal: Sociological Studies in Roman History II*, Cambridge 1983, s. 33.

18 R. Duncan-Jones, *Structure and Scale in the Roman Economy*, Cambridge 1990, s. 103.

19 Senatorem zostać można było w wieku 25 lat.

20 W. Scheidel, *Emperors, aristocrats, and the grim reaper: Towards a demographic profile of the Roman elite*, „The Classical Quarterly”, 49(1), Oxford 1999, s. 260.

21 A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Compendium*, Warszawa 2007, s. 189.

22 M. Humbert, *Le remariage à Rome, Étuded’histoirejuridique et social*, Milano 1972, s. 139.

23 A. Tarwacka, *Prawne aspekty urzędu cenzora w starożytnym Rzymie*, Warszawa 2012, s. 173.

24 L. Winniczuk, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 2006, s. 212.

25 Kobiety posiadające troje lub więcej dzieci miały dodatkowe przywileje.

się państwa rzymskiego doprowadziło do powiększania majątku bogatszych warstw kosztem biedniejszych. Powstawały wielkie majątki ziemskie, gdzie pracę wykonywali niewolnicy. Rola niewolników wzrastała i miała swój wpływ na demografię i morale społeczeństwa¹². Dochodziło do zawierania fikcyjnych małżeństw jedynie po to, by łączyć majątki, często wbrew woli nupturientów. Rzymianie byli coraz bogatsi i zależało im, by nie dochodziło do podziału majątku, często więc decydowali się tylko na jedno dziecko. Będąc zamożnymi mogli korzystać z kosztownych metod kontroli urodzin, powszechnych w tamtym czasie, takich jak antykoncepcja, czy aborcja. Ponadto dopuszczano się dzieciobójstwa, jednak uważano je za mniej humanitarne i częściej decydowano się na aborcję¹³. Do czasów cesarstwa to wyłącznie „ojciec rodziny (...) decydował, czy w ogóle przyjąć do rodziny nowo narodzone dziecko”¹⁴. Przysługiwało mu bowiem *ius vitae necisque*¹⁵. Dbalność o wysoki standard życia, a przy tym pozycję społeczno-polityczną wpłynęło na rozwój kryzysu demograficznego¹⁶. Kryzys ten miał swoje odbicie w braku dziedziców nie tylko przecież dla majątku, ale także dla statusu społecznego wypracowanego przez przodków. W czasach republiki osiągnięcie sukcesu stanowiło o prestiżu społecznym. Członkostwo w elicie senatorskiej przynosiło właśnie taki prestiż, jednak przestawał on dotyczyć rodziny w momencie śmierci bezdzietnego senatora. Zdarzało się to często, gdyż jak się szacuje w końcu republiki rzymskiej trzecia część senatorów prawdopodobnie nie doczekała się syna, który osiągnąłby dorosłość¹⁷, bowiem w tamtym czasie przewidywana w chwili narodzin (średnia?) długość życia Rzymianina wynosiła od 20 do 30 lat¹⁸. Dlatego też po upadku republiki Oktawianowi Augustowi zależało nie tylko na zwalczeniu kryzysu demograficznego, ale także na ochronie warstw wyższych. Warto wspomnieć, że właśnie z powodów demograficznych zmniejszyła się rywalizacja o stanowiska senatorskie¹⁹, które można było zajmować po ukończeniu 25 lat, gdyż „do połowy II wieku współzawodnictwo o urzędy inne niż konsulat musiało przestać istnieć”²⁰.

KRYZYS SPOŁECZNY I OBYCZAJOWY U SCHYŁKU REPUBLIKI RZYMSKIEJ

Pod koniec Rzeczypospolitej nastąpił kryzys instytucji małżeństwa objawiający się niechęcią do zawierania związków małżeńskich oraz częstymi rozwodami²¹. Zdaniem cenzorów zawieranie małżeństw poprawiało obyczaje²², stali oni zatem na straży moralności, jednak urząd ten stracił na znaczeniu właśnie u schyłku Rzeczypospolitej²³, co nasiliło rozluźnienie obyczajów. Rozwody stały się zjawiskiem powszechnym i nagminnym²⁴, zjawisko to przybrało na sile za panowania Augusta, którego ustawodawstwo wspierało emancypację kobiet - posiadające troje lub więcej dzieci otrzymywały specjalne przywileje²⁵.

Za pryncypatu dotychczas nieistniejące w Rzymie równouprawnienie małżonków zaczęło się rozprzestrzeniać, zanikał patriarchalny charakter rodziny²⁶. Mijał czas, kiedy to „głowa rodziny (*pater familias*) miał z mocy swego autorytetu (*auktoritas*) nieograniczoną władzę nad żoną, dziećmi, niewolnikami oraz mieniem rodzinnym”²⁷. Na utratę pozycji ojca rodziny miała wpływ również demografia. Niska średnia długość życia Rzymskiego obywatela, nie dająca perspektywy długiego życia oraz nieliczne potomstwo skłaniało *pater familias* do szczególnej troski o dzieci. Nawet prawnie uregulowany status ojca rodziny nie gwarantował już dominacji w praktyce²⁸. Kobiety stawały się niezależne prawnie i finansowo. „Zerwanie z tradycją, nowe ustawy, które uległy zmianom i rozszerzeniom, doprowadziły do tego, że kobiety zyskały większą swobodę i prawo decydowania o własnym losie. Jeżeli kobieta chciała odejść od męża, wystarczała decyzja jej rodziców czy opiekunów, a jeżeli nie miała już rodziców ani bliższych krewnych i była samodzielną *sui iuris*, mogła sama wypowiedzieć odpowiednią formułę prawną. Rozwody z inicjatywy żony były coraz częstsze, więc i rozwodów było coraz więcej, dość przypomnieć, że Seneka Młodszy mówi, iż są kobiety, które liczą lata nie według urzędujących konsulów, lecz według swych mężów. Zdarzało się, że kobieta orientująca się w sytuacji majątkowej męża, przewidująca, że z takich czy innych powodów majątek jego może być uszczuplony, korzystała z rozwodu, żeby uratować swoją własność”²⁹.

Było to wielką zmianą w obyczajności Rzymian, gdyż w pierwszych wiekach istnienia Rzymu, tylko w wyjątkowych sytuacjach dochodziło do zerwania związku małżeńskiego³⁰. Trwałość małżeństw dająca kobietom poczucie bezpieczeństwa, istniała powszechnie do połowy Republiki. Jak pisał znany rzymski pisarz Aulus Gelliusz: „w ciągu jakichś pięciuset lat od założenia Rzymu nie było ani w Rzymie, ani w Lacjum żadnych spraw dotyczących majątku żony, ani też nie było zabezpieczenia prawnego, ponieważ w ogóle nie było ono potrzebne wobec tego, że małżeństwa się nie rozwodziły”³¹.

Obyczajowość kobiet na tyle się rozluźniła, że – jak pisał Seneka – „dorównały mężczyznom w rozwiązłości, nabawiły się męskich chorób. Równie jak mężczyźni spędzają bezsenne noce, równie jak mężczyźni piją, podniecając przy tym mężczyzn pachnidłami i winem. (...) aż tyle jest kobiet chorych na podagrę i łysych? Przywilej swojej płci straciły przez występki i – ponieważ wyzbyły się kobiecości – skazane są na męskie choroby”³². Warto dodać, że w republice rzymskiej zrywanie narzeczeństw, rozwody i ponowne małżeństwa miały swoje przyczyny w chęci powiększenia majątku, ale także we względach politycznych. Jak pisał Plutarch³³, Juliusz Cezar „Starając się jeszcze bardziej zjednać sobie Pompejusza i jeszcze pewniej pozyskać jego wpływy, dał mu za żonę swą córkę Julię, mimo, że była już zaręczona z Serwiliuszem Cepionem”³⁴.

26 A. Kalabun, Turia rzymskim symbolem miłości i wierności małżeńskiej, „VoxPatrum” 5 (1985), t. 8-9, s. 76.

27 G. Alföldy, *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, Poznań 2003, s. 23.

28 Zob. więcej: S. Dixon, *The Roman Mother*, London 1988, s. 40.

29 L. Winniczuk, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 2006, s. 212.

30 A. Tarwacka, *Rozwód Carviliusa Rugi - czy naprawdę pierwszy?*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2002, t. 54, nr 1, s. 303.

31 Aulus Gelliusz, cyt. za: L. Winniczuk, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 2006, s. 210; Zob. więcej: A. Tarwacka, *O tym, że nie było skarg o zwrot posagu w mieście Rzymie przed rozwodem Carviliusa; i w związku z tym, co właściwie znaczy 'paelex' i jakie jest pochodzenie tego słowa AulusGellius, Noce Attyckie 4,3. Tekst - tłumaczenie - komentarz*, „Zeszyty Prawnicze” 2014, 14/2, s. 235-240.

32 Seneka, *Listy moralne do Lucyliusza*, tłum. W. Kornatowski, Warszawa 1961, 95, 20.

33 Plutarch Plutarch, Ploutarchos, ur. przed 50 r., zm. po 120, filozof i biograf, Zob. więcej: *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 1996, t. 4 (strona lub hasło)

34 Plutarch, *Cezar*, [w:] Plutarch, *Żywoty sławnych mężów*, oprac. T. Sinko, tłum. M. Brożek, Wrocław 1953 r. 14.

35 Rola zgromadzeń ograniczała się do wysłuchania i przyjęcia propozycji ustawodawczych cesarza (*oratioprincipis*), A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, Warszawa 2007, s. 49.

36 A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, Warszawa 2007, s. 49.

37 L. Winniczuk, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 2006, s. 210.

38 T. McGinn, *Concubinage and the Lex Iulia on Adultery*, „Transactions of the American Philological Association”, 121/1991, s. 340.

39 „Leges retractavit et quasdam ex integrosanxit, ut sumptuariam et de adulteriis et de pudicitia, de ambitu, de maritandis ordinibus”, (red.) J. H. Westcott, E. M. Rankin, *Suetonius: De vita caesarum, Libri I-II: Julius/Augustus*, Boston 1918, v. I Divus Augustus 34.2.

40 Zob. treść ustaw: E.C. Green, A.D.E. Lewis, M. Crawford, *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, [w:] *The Roman Satutes*, II, (red.) M. Crawford, London 1996, s. 801-809; E.C. Green, A.D.E. Lewis, M. Crawford, *Lex Iulia de adulteriis coërcendis*, [w:] *The Roman Satutes*, II, (red.) M. Crawford, London 1996, s. 781-786.

41 Więcej o wskazanych ustawach: G. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, Milano 1912, s. 443-462. Por. A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, Warszawa 2007, s. 189.

42 Por. J. H. Westcott, E. M. Rankin, (red.), *Suetonius: De vita caesarum, Libri I-II: Julius/Augustus*, Boston 1918, v. I Divus Augustus 34.2.

43 G. Kuleczka, *Prawo rzymskie epoki pryncypatu wobec dzieci pozamałżeńskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 19.

44 Propercjusz, wł. Sextus Propertius, ur. ok. 50 r. p.n.e., zm. 15 r. p.n.e., poeta rzymski, zob. więcej: *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 1996, t. 5; Zob. także: A. Krawczuk, *Wielka Historia Świata. Świat okresu cywilizacji klasycznych*, Kraków 2005, t. 3, s. 350.

45 M. Kucharski, *Civis Romanus czy civis Amoris? Koncepcja Rzymianina w elegiach Propercjusza. Streszczenie rozprawy doktorskiej*, <https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/1043/Michał%20Kucharski.%20Streszczenie%20rozprawy%20doktorskiej.pdf?sequence=5>, dostęp: 22 czerwca 2018.

46 M. Kuryłowicz, *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994, s. 60.

47 L. Winniczuk, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 2006, s. 212.

48 A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, Warszawa 2007, s. 189.

USTAWODAWSTWO OKTAWIANA AUGUSTA

Kryzys powodujący upadek republiki doprowadził do zmiany modelu ustrojowego, którego budowy podjął się Oktawian August tworząc pryncypat. Był to ustrój monarchiczny w którym zachowane zostały podstawowe instytucje republikańskie, wprowadzające fikcję trwania ustroju republikańskiego³⁵, gdzie rola zgromadzeń ograniczała się do wysłuchania i przyjęcia propozycji ustawodawczych cesarza (*oratioprincipis*)³⁶. W latach 18–17 p.n.e. cesarz ten w odpowiedzi na „ogólne rozluźnienie obyczajów”³⁷, działając na podstawie przyśługującej mu *tribunicia potestas* promulgował zespół ustaw *Lex Iulia et Papia* normujących życie małżeńskie i rodzinne Rzymian³⁸. Jak pisał Swetoniusz, cesarz „zrewidował istniejące ustawy i uchwalił kilka nowych, na przykład o ekstrawaganckich sprawach, o cudzołóstwie i czystości, o przekupstwie”³⁹. Były to trzy ustawy: *Lex Iulia de maritandis ordinibus* (o stanie małżeńskim) oraz *Lex Iulia de adulteriis coërcendis* (o karaniu cudzołóstwa)⁴⁰, a w dziesięć lat później łagodzącą ich regulację *Lex Pappia Poppaeana uptialis* (o małżeństwie)⁴¹. Ustawy te miały charakter na tyle ingerujący w życie rodzinne, że budziły niechęć społeczeństwa⁴², tym bardziej, że dotychczas prawo rzymskie z zasady nie wkraczało arbitralnie w sprawy małżeńskie⁴³.

Wyraz niezadowolenia z nowych regulacji dawaliw swojej twórczości ówczesni poeci. Żyjący u schyłku Republiki Rzymskiej poeta Propercjusz pisał, że wielkość Augusta kończy się za drzwiami cudzego ogniska domowego⁴⁴. Poeta wyrażał sceptyczne nastawienie wobec utwierdzonego przez tradycję i w czasach Augusta oficjalnie upowszechnianego modelu obywatelskiego *virvere Romanus*, którego ideał i cnoty obywatelskie reprezentował August. W konsekwencji tej krytyki Propercjusz zaproponował własną wizję Rzymianina – *civis Amoris*, który chce być wolny, żyć bez zobowiązań i przymusu, kontestuje wszelkie nakazy i obostrzenia stawiane przez państwo i władzę, zrywa z tradycją, występuje przeciwko religii, uchyla się od uczestnictwa we wszelkich wojnach, rezygnuje z pro-obywatelskiej edukacji i zawodowej kariery⁴⁵. Wskazuje to na obecne w ówczesnym społeczeństwie rzymskim rozprężenie obyczajowo-moralne i wyjaśnia niechęć do zawierania małżeństw oraz posiadania potomstwa⁴⁶.

Reforma Oktawiana Augusta miała na celu zaradzenie niekorzystnym czynnikom wpływającym na demografię, gdyż zależało mu na zwiększeniu liczby obywateli. Oktawian August dbał o „podtrzymanie życia rodzinnego ze względu na przyrost ludności”⁴⁷. Ważne było dlań przywrócenie *mores maiorum*, trwałości małżeństw, dawnej formy rodziny wraz z silną pozycją *pater familias* i liczniejszym potomstwem. Inaczej mówiąc program jego działań miał służyć zmniejszeniu bezżenności, bezdzietności oraz podniesieniu poziomu życia rodzinnego i społecznego⁴⁸.

LEX IULIA DE MARITANDISORDINIBUS

Lex Iulia de maritandisordinibus została wydana w 18 r. p.n.e. Ustawa ta obejmowała regulacje prawa małżeńskiego. Wprowadzała dla obywateli rzymskich obowiązek prawny pozostawania w małżeństwie, któremu podlegali mężczyźni między 25 a 60 rokiem życia, kobiet zaś obowiązek ten dotyczył krócej, bo do ukończenia 55 lat⁴⁹. Jeżeli doszło do śmierci współmałżonka lub rozpadu małżeństwa, mężczyźni zobowiązani byli do niezwłocznego ponownego ożenku⁵⁰. Kobiety po śmierci męża miały 2 lata na zawarcie kolejnego małżeństwa, zaś po rozwodzie 1,5 roku⁵¹. Wśród regulacji znalazł się skierowany do senatorów i ich dzieci zakaz zawierania małżeństw z wyzwolencami⁵². Nakaz zawierania małżeństw według stanów miał chronić klasę wyższą⁵³. Obywatele rzymscy nie mogli żenić się z kobietami o złej sławie (*famosae*) takimi jak prostytutki, stręczycielki czy aktorki⁵⁴. W przypadku niewypełnienia nakazu groziło nałożenie sankcji. Bezzenni (*caelibes*) nie mogli dziedziczyć niczego z pozostawionego dla nich w testamencie spadku⁵⁵, mieli zakaz uczestnictwa w wydarzeniach publicznych – świętach państwowych i religijnych⁵⁶. Jednak już samo zawarcie zaręczyn (*sponsalia*) wyłączało narzeczonych z kręgu *caelibes*, którzy zyskiwali przywileje małżonków⁵⁷. Warto dodać, że na początku ustawa ta przewidywała surowszy wymiar kar, który wywołał tak ostre protesty, że Oktawian August nie mógł wprowadzić jej w życie bez ich złagodzenia i obietnicy większych przywilejów za stosowanie się do ustawy⁵⁸.

LEX IULIA DE ADULTERIISCOERCENDIS

Wprowadzona w 18 r. p.n.e. *Lex Iulia de adulteriis coërcendis* miała na celu ograniczenie demoralizacji społeczeństwa przez regulację przestępstwo cudzołóstwa⁵⁹. Cudzołóstwo stało się od tej pory *crimen publicum*, przestępstwem ściganym z urzędu, które nie było już, jak wcześniej prywatną sprawą rodziny⁶⁰. Zostało to uznane za wielkie *novum* w historii całego prawa karnego. Nie uregulowano definicji legalnej tego przestępstwa, gdyż jego znaczenie było dla Rzymian oczywiste. Osoby winne dopuszczenia się cudzołóstwa skazywane były na zesłanie na wyspę. Prawo to było na tyle restrykcyjnie przestrzegane, że na jego mocy nawet córka i wnuczka Oktawiana Augusta, korzystająca z usług domu publicznego została ukarana za cudzołóstwo zesłaniem na jedną z wysp, gdzie zmarła⁶¹. Ponadto zgodnie z regulacjami Augusta, ojciec rodziny miał prawo do zabicia przyłapanej na cudzołóstwie córki. Mąż mógł zabić jedynie kochankę żony i tylko, jeśli był to mężczyzna o niskiej pozycji społecznej. Zgodnie z ustawą

49 M. Zabłocka, *Przemiany prawa osobowego i rodzinnego w ustawodawstwie dynastii julijsko-klaudyjskiej*, Warszawa 1987, s. 38; Zob. więcej: W. Suder, *Initium senectutis. Uwagi na temat początku wieku starczego ludzi w cesarstwie rzymskim*, „Acta Universitas Wratislaviensis”, nr 497, Antiquitas 9/1983, s. 203.

50 P. Niczyporuk, *Żałoba i powtórne małżeństwo wdowy w prawie rzymskim*, Białystok 2002, s. 90.

51 A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, Warszawa 2007, s. 189. W. Suder, *Kloto, Lachesis, Atropos. Studia społeczno-demograficzne i medyczne z historii starożytnego Rzymu*, „Acta Universitas Wratislaviensis”, nr 1676, Historia 120/1994, s. 26.

52 M. Zabłocka, *Przemiany prawa osobowego i rodzinnego w ustawodawstwie dynastii julijsko-klaudyjskiej*, Warszawa 1987, s. 35; D. Stolarek, *Adultera w świetle Lex Iulia de adulteris coërcendis*, Lubin 2012, s. 11.

53 Por. A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, Warszawa 2007, s. 189; Zob. także: W. Litewski, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 2003.

54 Por. A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, Warszawa 2007, s. 189.

55 „Caelibesquoque, qui per legem Iuliam hereditates legata que capere prohibentur” („Także nieżonaci, którym ustawa zabrania nabywania spadków i zapisów”), Gaius, *Instytucje*, C. Kunderewicz, oprac. J. Rezler, Warszawa 1982, s. 243.

56 M. Zabłocka, *Przemiany prawa osobowego i rodzinnego w ustawodawstwie dynastii julijsko-klaudyjskiej*, Warszawa 1987, s. 79.

57 Zob. więcej: H. Kupiszewski, *Quasi adfinitas w prawie rzymskim*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, 10/1963, s. 45.

58 Suet., Aug. 34,2: „Hanc cum aliquanto severius quam cetera semen dasset, praetulo multo recusantium perferre non potuit nisi ademptademum lenitate parte poenarum et vacationetrienni data auctisquepraemiis”, J. H. Westcott, E. M. Rankin, (red.), *Suetonius: De vita caesarum, Libri I-II: Julius/Augustus*, Boston 1918, v. I Divus Augustus 34.2.

59 M. Zabłocka, *Przemiany prawao sobowego i rodzinnego w ustawodawstwie dynastii julijsko-klaudyjskiej*, Warszawa 1987, s. 34; J. Miształ-Konecka, *Incestum w prawie rzymskim*, Lubin 2007, s. 125; T. McGinn, *Concubinage and the Lex Iulia on Adultery*, „Transactions of the American Philological Association”, 121/1991, s. 340.

60 Zostało to uznane za wielkie *novum* w historii całego prawa karnego. Prawo to było na tyle restrykcyjne, że na jego mocy córka i wnuczka Oktawiana Augusta zostały ukarane za cudzołóstwo zesłaniem na jedną z wysp, gdzie zmarły.

61 B. Sygit, *Cudzołóstwo (zdrada i kara)*, Toruń 1992, s.133.

62 Zob. W. Litewski, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998.

63 Wręcz wymaganie płodności od małżeństw. Przyczyną rozvodu mogła być bezpłodność.

64 W. Suder, *Censuspopuli. Demografia starożytnego Rzymu*, „Seria: Historia CLX”, Wrocław 2003, S. 184.

66 M. Kuryłowicz, *Marcus Tullius Cicero o rzymskiej adopcji* [w:] *Historia et ius. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Henryka Karbownika*, (red.) A. Dębiński, G. Górka, Lublin 1998, s. 257.

65 . Mommsen, *Historia rzymska*, (tłum.) T. Dziekoński, t. 1, Warszawa 1880, s. 48.

67 ob więcej: C. Dio, *Roman History*, t. VI, ks. 51-55, tłum. E. Cary, H., B. Foster, Cambridge 1917.

68 Były to małe dziewczynki, co spowodowało, że Oktawian August ustalił granicę wieku na 10 lat. Jednak w późniejszym czasie, gdy obowiązywała już *Lex Papia Poppea* zaręczyny nie zwalniały z nakazów ustawy, i nie dawały małżeńskich przywilejów.

69 E. Ciccotti, *Profilo di Augusto*, Torino 1938, s. 96.

70 A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, Warszawa 2007, s. 190.

71 J. Misztal-Konecka, *Bigamia w prawie rzymskim*, Lublin 2012, s. 89.

72 Przyznano jeden rok na zawarcie małżeństwa i oczekiwanie się potomka. Por. W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 2005, s. 99.

73 A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, Warszawa 2007, s. 190.

74 M. Zabłocka, *Przemiany prawa osobowego i rodzinnego w ustawodawstwie dynastii julijsko-klaudyjskiej*, Warszawa 1987, s. 39.

surowo karane były również inne przestępstwa seksualne takie jak zgwałcenie, kazirodztwo, czy stręczycielstwo⁶². Ustawa nie doprowadziła jednak do likwidacji domów publicznych.

LEX PAPPIA POPPAEANUPTIALIS

Lex Pappia Poppapeanuptialis to ostatnia z nazywanego przez jurystów rzymskim zbioru *Lex Iulia et Papia*, wprowadzona prawie trzydzieści lat po dwóch wcześniejszych, w roku 9 n.e.

Celem wydania tej trzeciej już ustawy było zobligowanie Rzymian do posiadania dzieci⁶³, wręcz wymaganie płodności od małżeństw – przyczyną rozvodu mogła być bezpłodność. Miało to przywrócić dawne pojmowanie *matrimonium* jako powiązanego z pragnieniem potomstwa⁶⁴. Tym bardziej, że od początków istnienia Rzymu posiadanie dzieci uznawano za obowiązek obywatela rzymskiego i moralną konieczność⁶⁵ oraz wyraz troski o zabezpieczenie rodziny⁶⁶.

Ustawa ta miała także na celu zaostrzenie dwóch poprzednich ustaw, gdyż Rzymianie stosowali różne sposoby obejścia regulacji ustawowych. Okazało się bowiem, że nagminnie dochodziło do fikcyjnych zaręczyn⁶⁷, które zrównywały w prawach narzeczonych z małżonkami. Co istotne mężczyźni zaręczali się z bardzo młodymi dziewczynkami⁶⁸. Jednak w późniejszym czasie, gdy obowiązywała już *Lex Papia Poppea* zaręczyny nie zwalniały z nakazów ustawy i nie zapewniały złączonych z nimi wcześniej małżeńskich przywilejów. Ustawa ta wprowadziła rozróżnienie znaczeniowe osób bezdzietnych *orbi* oraz *caelibes* – osób bezżennych⁶⁹, co miało swoje konsekwencje w kwestii dziedziczenia. *Caelibes* zasadniczo testamentowo nie dziedziczyli w ogóle. Majątek trafiał do pozostałych dziedziców, a w razie ich braku do skarbu państwa, jako *caducum*⁷⁰. *Orbi* dziedziczyli tylko połowę zapisanego im w testamencie spadku⁷¹, co spotkało się z głosami sprzeciwu społeczeństwa. Wprowadzono więc dodatkowy czas, po którym, jeśli para miała potomka mogła dziedziczyć całość spadku⁷². Oprócz sankcji ustawa regulowała także przywileje dla rodzin wielodzietnych. Mężczyźni będący mężami mającymi co najmniej troje dzieci, wyzwoleńcy co najmniej czworo. mieli pierwszeństwo w zdobywaniu kolejnych urzędów państwowych, czyli prestiżu i pozycji społecznej. Ponadto osoby mające troje lub więcej dzieci otrzymywały *iustrium liberorum*. Ten specjalny przywilej pozwalał kobiecie na wyjście spod opieki ojca lub męża, stając się samodzielną *sui iuris*. Od tej pory zyskiwała ona pełną zdolność do czynności prawnych, mogła samodzielnie sporządzić testament, była zwolniona z ponownego zamążpójścia⁷³. Za czasów cesarza Hadriana mogła dziedziczyć po dzieciach na mocy uchwały senatu *senatusconsultum Tertulianum*. Mężczyźni zaś na mocy *ius trium liberorum*, mogli zostać zwolnieni ze sprawowania tuteli i kurateli⁷⁴.

PODSUMOWANIE REFORMY OKTAWIANA AUGUSTA

Przywrócenie dawnych obyczajów, tradycyjnej rodziny rzymskiej oraz walka z cudzołóstwem wymagały od Oktawiana Augusta ogromnego wysiłku, wprowadzona reforma w niewielkim stopniu i na krótki czas poprawiła ówczesny stan moralności, trwałości małżeństw i dzieciństwa⁷⁵. Nadal dochodziło do zawierania fikcyjnych małżeństw i fikcyjnych adopcji w celu uniknięcia sankcji⁷⁶. Ustawy tak odległe od obyczajności panującej u końca Republiki i za pryncypatu nie mogły być wysoce skuteczne, nawet jeśli odnosiły się do dawnych tradycji, których przywrócenie miało zaradzić kryzysowi. Przymus, nakazy i zakazy nie są najskuteczniejszymi środkami do uzyskiwania celów, szczególnie gdy chodzi o obyczajowość, moralność i styl życia. Zrozumiałe są jednak same motywy działania cesarza, który chciał, aby w jak najkrótszym czasie doszło do zwiększenia liczby Rzymian oraz odbudowy rodzin rzymskich żyjących dawnymi obyczajami. Sam August był na tyle zaangażowany w sprawę, że „nawet całe księgi odczytywał senatowi oraz podawał często do wiadomości ludu poprzez publiczne obwieszczenie, takie jak mowy Kwinutsa Metella „O pomnożeniu potomstwa”⁷⁷. Trzeba zwrócić uwagę, że dzisiejsze źródła wskazują na to, że w kwestii demografii doszło do znacznej poprawy, bowiem ustalono, że w 8 r. p.n.e. w państwie rzymskim żyło ponad cztery miliony obywateli, a w 47 r. n.e. prawie sześć milionów⁷⁸. Należy więc docenić wartość wprowadzonych ustaw dla kryzysu panującego u końca Republiki Rzymskiej i na początku pryncypatu⁷⁹. Ponadto warto dostrzec samą wagę sytuacji, która zmusiła Oktawiana Augusta do podjęcia tak poważnych i trudnych do przyjęcia przez społeczeństwo reform. Pomimo niskiej skuteczności, regulacje te nazywane były przez Publiusza Korneliusza Tacyta „dobrymi ustawami”. Reforma Augusta, co prawda nie odniosła sukcesu, jednak „biorąc na dłuższą metę, wzmocniła społeczeństwo”⁸⁰. Na koniec warto przytoczyć słowa polskiego historyka starożytności, Ludwika Piotrowicza: „Podnosi się czasami, że wszystkie te zarządzenia nie dały zamierzonych wyników; zdaniem moim jednak niesłusznie. Nie da się zaprzeczyć, że przez życie rzymskie tego czasu idzie jakiś świeży powiew idei, do dziś dnia widniejący

75 B. Sygit, *Cudzołóstwo (zdrada i kara)*, Toruń 1992, s.133.

76 P. Csillag, *The Augustan Laws on Family Relations*, Budapest 1976, s. 71.

77 Suet., Aug. 89: „Etiam libros totos et senatui recitavit et populonotos per edictum saepe fecit, utorationes Q. Metelli «de ProleAugenda»”, J. H. Westcott, E. M. Rankin (red.), *Suetonius: De vita caesarum, Libri I-II: Julius/Augustus*, Boston 1918, v. I Divus Augustus 89.

78 M. Kuryłowicz, *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994, s. 66.

79 Warto dodać, że ustawy Oktawiana Augusta były przez jego następców udoskonalane, co wskazuje na potrzebę istnienia takich właśnie regulacji.

80 M. Popławski, *Oktawian August*, Lublin 1938, s. 40.

Doświadczenie starożytnych Rzymian wskazujące na to, że kryzys obyczajowo-społeczny może przyczynić się do upadku tak silnej jak Republika Rzymska struktury politycznej, może stanowić wartościową naukę i inspirację do działań dla dzisiejszej Europy, gdzie obecnie istnieje kryzys demograficzny, odnotowuje się z roku na rok spadek liczby małżeństw oraz wzrost liczby rozwodów.

82 *Fertility statistics*, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Fertility_statistics, dostęp: 25 maja 2017. Wszystkie dane pochodzą z bazy Eurostat; Zob. więcej: A. Tarnacka, *Polska polityka rodzinna na tle wybranych krajów Unii Europejskiej* [w:] *Przyszłość rodziny w UE*, Warszawa 2017, s. 215-248.

81 L. Piotrowicz, *Cesarz August*, Odczyt wygłoszony na publicznym posiedzeniu Polskiej Akademii Umiejętności w dniu 15 czerwca 1937 roku, Kraków 1937.

83 Wskaźnik ten spadł z 7,8 na 1 000 osób w 1965 r. do 4,3 w 2015 r. *Małżeństwa i rozwody w statystyce UE*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Marriage_and_divorce_statistics

84 *Małżeństwa i rozwody w statystyce UE*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Marriage_and_divorce_statistics, dostęp: 16 kwietnia 2019.

85 Udział dzieci urodzonych poza małżeństwem wzrósł w UE z 27,3% w 2000 r. Do 42,6% w 2016 r.

86 W 2016 r. Urodzenia pozamałżeńskie przewyższyły liczbę narodzin w małżeństwie w kilku państwach członkowskich UE: Francji (59,7%), Bułgarii i Słowenii (po 58,6%), Estonii (56,1%), Szwecji (54,9%), Danii (54,0%), Portugalii (52,8 %) i Holandii (50,4%), a także na Islandii (69,6%) i Norwegii (56,2%) wśród krajów EFTA. Kraje basenu Morza Śródziemnego, takie jak Grecja, Chorwacja, Cypr i Włochy oraz Polska i Litwa, znajdowały się zasadniczo na drugim krańcu skali, ponieważ ponad 70% urodzeń w każdym z tych państw członkowskich miało miejsce w ramach małżeństwa; w Turcji ten udział wynosił aż 97,1%. *Małżeństwa i rozwody w statystyce UE*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Marriage_and_divorce_statistics, dostęp: 16 kwietnia 2019.

87 *Małżeństwa i rozwody w statystyce UE*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Marriage_and_divorce_statistics, dostęp: 16 kwietnia 2019.

88 Cicero, *De Oratore*, II, 36, tłum. Augustus S. Wilkins, London 2002.

z kart współczesnej literatury, której rozkwit zarówno sam August, jak i ludzie z jego otoczenia (Mecenas, Waleriusz Mesala, Asyniusz Pollio) gorąco popierali. Wspaniały rozkwit kulturalny i gospodarczy, jaki wykazuje żywioł rzymski w najbliższych stuleciach, wyciskając piętno swego geniuszu na olbrzymich obszarach państwa, był możliwy właśnie dzięki temu skrzepnięciu sił moralnych narodu, o które walczył August⁸¹.

Doświadczenie starożytnych Rzymian wskazujące na to, że kryzys obyczajowo-społeczny może przyczynić się do upadku tak silnej jak Republika Rzymska struktury politycznej, może stanowić wartościową naukę i inspirację do działań dla dzisiejszej Europy, gdzie obecnie istnieje kryzys demograficzny, odnotowuje się z roku na rok spadek liczby małżeństw oraz wzrost liczby rozwodów. Współczynnik dzietności 2,1 gwarantujący zastępowalność pokoleń ostatni raz odnotowano w większości państw Unii Europejskiej w 1960 roku, zaś w 2015 roku średnia jego wartość wyniosła 1,58⁸². Natomiast od 1965 r. do 2015 r. surowy wskaźnik małżeństwa w Unii Europejskiej spadł o blisko 50% w ujęciu względnym⁸³, a w tym samym czasie wskaźnik rozwodów wzrósł ponad dwukrotnie⁸⁴. Tendencja ta powoduje także ciągły wzrost liczby urodzeń dzieci poza związkami małżeńskimi⁸⁵ - w 2016 r. w Unii Europejskiej 42,6% dzieci urodziło się poza małżeństwem⁸⁶. Wpływ na powyższe kwestie mają zmiany w ustawodawstwie państw Unii Europejskiej, dające coraz większe prawa parom niezamężnym⁸⁷. Polityka Unii Europejskiej zmierza w przeciwnym, aniżeli ustawodawstwo cesarza Augusta kierunku. Doświadczenie rzymskich przodków może być pomocne przy poszukiwaniu rozwiązań współczesnych problemów. *Aurea mediocritas* może zostać odnaleziony właśnie dzięki czerpaniu nauki z historii, którą żyjący w czasach Republiki Rzymskiej Marek Tulliusz Ciceron uważał za nauczycielkę życia, a jego słynne *Historia magistra vitae est*⁸⁸ stało się znaną za przyczyną swej mądrości maksymą.

ABSTRAKT/ABSTRACT

Kryzys obyczajowo-społeczny w państwie rzymskim rozpoczął się już za czasów Republiki Rzymskiej i przyczynił się do jej upadku. Lex Iulia et Papia to zbiór ustaw wprowadzonych po upadku Rzeczypospolitej, za panowania Oktawiana Augusta. Ustawy te miały na celu zwalczanie kryzysu społeczno-obyczajowego poprzez przywrócenie dawnych obyczajów, formy rodziny rzymskiej, dzietności oraz zwalczanie cudzołóstwa. Co prawda reforma Augusta nie odniosła skutków na oczekiwaną skalę, jednak jak wskazują historycy miała swoją wartość we wzmocnieniu moralnym społeczeństwa i dała podwaliny późniejszemu rozkwitowi kulturalnemu i gospodarczemu.

The social and moral crisis in the Roman state began already in the times of the Roman Republic and contributed to its downfall. Lex Iulia et Papia is a collection of acts introduced after the fall of the Commonwealth, during the reign of Octavian Augustus. These laws were aimed at combating the social and moral crisis by restoring old customs, forms of the Roman family, fertility and eradicating adultery. Admittedly, the reform of Augustus did not affect the expected scale, but as historians have pointed out, it had its value in strengthening the moral of society and laid the groundwork for later cultural and economic flourishing.

SŁOWA KLUCZOWE/KEYWORDS

kryzys demograficzny, prawo rzymskie, unia europejska, upadek republiki,

Roman law, the demographic crisis, the European Union, the fall of the republic,